

Методологічні основи вивчення етнічної історії Південної України часів Середньовіччя

Постановка проблеми зводиться до того, що етнічна історія Південної України часів Середньовіччя дійсно нагадує «темні віки» не тільки і не стільки через складність ходи історії, особливості і недостатню кількість джерел, скільки через розмаїття концептуальних підходів і відсутність адекватної теоретичної основи. До того ж з кінця ХХ ст. у вітчизняній історіографії кардинально змінились методологічні основи регіонального історіописання, формується нова парадигма історії України. Зокрема йдеться про міждисциплінарність, становлення історичної регіоналістики у взаємодії з історією світових цивілізацій. «І тут, - зазначає академік В. Смолій, - ми стикаємося насамперед з дилемою неспівпадіння календарного й історичного часу, що проявилось в асиметриях у розвитку основного ареалу розселення українського етносу і територій «нового освоєння» [1, с. 8-9]. Ця «асиметрія» у повній мірі стосується історії Південної України.

Аналіз останніх досліджень з теми дозволяє відповідні праці умовно поділити на дві групи. До першої слід віднести монографічні дослідження з історії Південної України та етнічної історії України зазначеного часу [див.: 2, 3, 4], в яких спеціальної уваги методологічному інструментарію не приділяється і використовуються рештки марксистських схем або звичайний позитивізм. Ми нічого не хочемо закидати таким авторам, адже їхні праці не лише збагачують наші знання щодо етнічної ситуації середніх віків, але й дають матеріал для теоретичних розвідок.

Втім в історіографічному огляді варто звернути увагу на другу групу – праці, в яких піднімаються теоретичні аспекти вивчення етнічної історії Південної України часів Середньовіччя. Перш за все мова йде про завжди сучасного М. Грушевського – автора етнонаціональної парадигми історії України. Останнім часом плідні думки щодо перегляду пануючої етнонаціональної схеми вітчизняного історіописання, в тому числі етнічної історії Південної України, висловлювали О. Пріцак, Я. Дашкевич, Я. Верменич, О. Бубенок, О. Галенко.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття зумовлено пануванням у вітчизняній історіографії етнонаціональної парадигми М. Грушевського та її невідповідністю специфіці історії Південної України. Так, фактично до об'єкта української історії Південна Україна часів Середньовіччя і Раннього модерного часу потрапляє здебільшого з появою землеробських «слов'янських поселень черняхівської культури» чи запорожців як «піонерів» заселення і господарського освоєння цього регіону. Відповідно неукраїнське населення кваліфікується як «загарбники» чи «завойовники». В синтетичних працях з історії України середньовічна доба Південної України йменується промовистими назвами типу «Русь і Степ». До того ж в домінуючому гранд-нарративі історії середньовіччя Півднної України відводиться значно менший обсяг порівняно з іншими регіонами, що об'єктивно веде до недооцінки ролі Півдня в історії України, до втрати унікальних рис його середньовічної історії.

Цілі статті зумовлені нагальною потребою подолати такий неприродний стан речей. В даному разі автори ставлять за мету зосередитись на формулюванні теоретико-методологічних підвалин адекватної реконструкції етнічної історії Південної України.

Виклад основного матеріалу доречно почати із заклику М. Грушевського, висловленого у статті «Степ і море в історії України», при дослідженні історії окремих регіонів з'ясовувати роль «великих колонізаційних хвиль», що проходили Україною і захоплювали «в свою орбіту той чи інший район». Вчений вважав доречним простежити «припливи і наскоки середньовічної степової людності», «обмін культурних впливів Сходу і Заходу», що відповідно диктує необхідність дослідити «життя степової людності у контексті очагів

виходу і процесу заселення» [5, с. 110-111]. В контексті «ув'язки» історії Південної України з історією Степу М. Грушевський виділяв період «панування кочівницьких орд в Степах», розмішуючи його між часами античності та козаччини, тобто йдеться про часи середньовіччя.

На жаль, через імперську спадщину, певну інерцію та об'єктивні і суб'єктивні труднощі пізнання у вітчизняній історіографії вивчення кочового світу, що домінував у Південній Україні за доби Середньовіччя, наразі відстає від інших регіонів держави. Водночас практично загальним трендом стала ксенофобія щодо номадів, фактичне зведення взаємодії українців з кочовим світом до військових конфліктів, ігнорування складності та неоднозначності стосунків осілої та кочової людності. Переважає вороже ставлення до Степу. Українці зображуються жертвами агресії.

Об'єктивно така позиція веде до лояльності до Російської імперії, що має завершений вигляд у поєднанні татарофобії з москвофільством, у проголошенні боротьби зі «степовими розбійниками і поневоловачами» наріжною проблемою «общерусской» історії. Відповідно завоювання Російською імперією Кримського ханства виглядає як «визволення» від «одвічних ворогів українського народу», як включення Південної України до етнічних земель українців. Про наслідки таких підходів нам вже довелося писати [6].

Поступово в національному історіописанні формується нова, часо-просторова (територіальна) парадигма історії України. Її об'єктом і предметом є історія частини людства на території України. Відповідно українське суспільство розглядається наслідком всіх етнічних спільнот, які існували, в тому числі в середні віки, в Україні. Наголосимо, що визначальним критерієм об'єкту історії України виступає всі територія України, історичний час і свідомість суспільства.

Агресія Росії проти України 2014 р. наочно і чітко довела, що вся територія нашої держави має для нації життєва значення, що зафіксовано в Конституції України. В цьому контексті О. Галенко доречно підкреслює, що після поновлення Україною в 1991 р. незалежності природно змінився об'єкт історії України. Так, Українська держава перестала бути фактичною провінцією Росії, а український народ перетворився на суверенну і міжнародно визнану державу (націю-державу). Відповідно об'єктом історії України стала історія суверенної держави [7, с. 67-68; 8].

Зрозуміло, що національна (етнонаціональна) парадигма не охоплює чималої частини важливої складової об'єкту історії України (суверенна держава, історія її всієї території тощо) і передусім історії неукраїнської людності, тобто фактично етнічної історії. В даному випадку наголосимо, що етнонаціональна схема історіописання в значній мірі не зачіпає етнічну історію Південної України середньовіччя. Адже населення її у V-XV ст. ніколи не складалося лише з етнічних українців – тут переважали інші народи. Нова парадигма націлює на вивчення історії всіх історичних етносів середньовіччя цього регіону. В такому концепті історія Півдня України займає своє органічне місце в історії України зі своїми унікальними особливостями.

Водночас, не слід принижувати етнонаціональну парадигму історії України, за якої об'єктом історії України є український етнос. Мова йде про те, що з постанням суверенної України вона виконала свою функцію в поступі української історіографії. Природно, що в етнічній історії Південної України історія власне українського етносу залишається однією з провідних проблем.

Нова парадигма націлює на повноцінне вивчення української і неукраїнської людності Півдня України. Той факт, що вона входила до Великого степу, нічого не міняє. При цьому кочівники південноукраїнських степів були частиною кочового світу, що сягав Центральної Азії, на що свого часу звернув увагу один з фундаторів нової парадигми О. Прицак [9, с. 6].

Основну масу середньовічної людності Південної України часів Середньовіччя складали кочівники. Не вдаючись до зайвої конкретики зазначимо, що в оцінках історії номадів варто позбутись домінування соціально-економічної проблематики, ідей еволюціонізму та універсалізму. Йдеться, передусім, про поширені з радянських часів думки

про обов'язковість їх переходу від кочового до осілого способу життя, не кажучи вже про «кочовий феодалізм». Згідно сучасних історичних та етнологічних досліджень осідання (седентаризація) є лише одним із варіантів поступу соціуму кочівників. Можливі й інші варіанти, скажімо утворення кочових імперій. Але у будь-якому варіанті випадків тривалої ізоляції кочівників від землеробських суспільств історія не знає.

Цікаву схему провідної ролі етнічного фактору в соціально-економічних процесах кочового соціуму розробив О. Бубенок. За нею, соціальна структура формується через панування сильних кланів (союзи родів) і племен, а їх військово-політична активність веде до виникнення стабільних союзів з пануючим становищем відповідного етнічного компоненту і підлеглим положенням переможених. Саме так складалась традиційна кланово-племінна етносоціальна структура номадів. Етнічна консолідація відбувалась шляхом об'єднання навколо провідного клану (племені), що мав за уявленнями степовиків сакральну силу завдяки військовим успіхам (скажімо, Чингізиди). Сакральна, соціальна та політична влада пануючих завжди базувалась на військовій силі, а тому саме військові посідали найвищі посади в новоутворених етнополітичних об'єднаннях. При цьому мінімальною етносоціальною одиницею були клани. Отже, соціальне становище кочових соціумів залежало від етносоціального походження, від належності до певних кланів, племен, етносів. Найвищий щабель соціальної ієрархії з непорушним авторитетом мали ті роди і клани (з їх середовища були хани і кагани кланів, племен, політичних об'єднань), навколо яких консолідувались племена і союзи племен. На другій сходинці ієрархії знаходились найближчі до влади родоплемінні та етнічні структури. Залежні від першого щабля підкорені роди, племена чи етноси платили данину, несли військову повинність тощо. Найнижчий щабель у кочових об'єднаннях займали раби – переважно військовополонені чужинці, але їх невелика кількість і порівняно добре становище зумовлювались специфікою кочового життя [10, с. 114-115]. До речі, навіть далекі нащадки кочівників зберігають в пам'яті відомості про етносоціальне становище своїх далеких пращурів. Скажімо, президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв, нащадок кочівників, навіть за радянської дійсності з дитинства знав своє родоплемінне походження і родовід до 12 коліна.

Залежно від місця в етнополітичній ієрархії населення кочових об'єднань належало до різних культурно-господарських типів. Зокрема, домінуюче становище займали кочовики-номади щодо напівосілого й особливо землеробського населення, причому останнє займало найнижчий щабель етносоціальної ієрархії. Рештки такого підходу до середини ХХ ст. зберігалися серед узбеків – осілі різноетнічні сарти і кочові нащадки кипчаків (племена кипчак, найман, кангли, мангит тощо – всього 92 великих і малих родів). Причому родоплемінна основа етносоціальної організації кочовиків доповнювалась територіальними зв'язками у випадках завоювання землеробів і седентаризації.

Варто наголосити, що кочівництво не було примітивним культурно-господарським укладом. Воно відпрацьовувалось століттями і становило найбільш раціональну (чи щонайменше одну з найбільш раціональних) форму господарського освоєння південноукраїнських степів в період Середньовіччя. Це була цілком життєдайна і пристосована до конкретних історичних умов (згадаємо тодішні архаїчні системи землеробства) Південної України суспільно-господарська система. Принципово важливо, що вона була здатна ефективно реагувати на зміни клімату та зовнішні небезпеки, тобто кочове господарство мало механізм саморегуляції, хоча далеко й не ідеальний. Кочівники, попри певну невпорядкованість життя через постійну природну боротьбу за кращі умови кочування окремих складових кочового світу до кінця ХVIII ст. зберігали неабиякий потенціал і становили реальну конкуренцію українській землеробській колонізації Південної України.

Не буде зайвим наголосити, що виняткова роль степовиків в історії Південної України не має нічого спільного з євразійством і неоевразійством, що протистоїть Європейській (Євроатлантичній) цивілізації. Цей концепт є підґрунтям концепції «Русского мира».

Зазначимо, що серед численних кордонів часів Середньовіччя (державних, адміністративних, етнічних тощо) на етнічну історію найбільший вплив мали кордони

цивілізаційні. Етнічна історія Південної України передбачає розгляд цього регіону як зони перехрестя і взаємодії декількох цивілізацій – степової (про її сутнісний і термінологічний аспекти див.: 11), середземноморської землеробсько-торгівельної, слов'янської землеробської і до деякої міри західної. Йдеться, скажімо, про кочівників, Візантію, італійські колонії та опорні пункти, походи і колонізаційні рухи Великого князівства Литовського, поселення давніх русичів тощо.

Серед цих цивілізацій визначальне значення для середньовічної історії Південної України мала кочова цивілізація (господарський уклад, культура тощо – залишимо в дужках термінологічні тлумачення). Кочівники зуміли не лише економічно засвоїти південноукраїнські степи, але й створити умови для міжнародної торгівлі, що сприяло взаємодії різних етносів і навіть початкам глобалізації.

Варта уваги ще одна деталь. Порівняно з давньою історією, коли в Південній Україні взаємодіяли кочова й антична (середземноморська) цивілізації, ситуація в період Середньовіччя ускладнилась. Міжцивілізаційний діалог збагатився завдяки появі слов'янської землеробської і західної цивілізацій, причому саме українській землеробській цивілізації судилося оволодіти Південною Україною.

Наголосимо, що осягнути усю складність етнічної історії Південної України можна і доцільно на основі міждисциплінарних підходів, передусім за допомогою історичної регіоналістики. Теоретико-методологічним проблемам історико-регіоналістичних підходів присвячена доволі значна література, зокрема ґрунтовні публікації співробітників відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України та його керівника Я. Верменич [7, 8, 12]. Наразі історична регіоналістика – міждисциплінарний історичний напрям (субдисципліна), який вивчає процеси етнічної історії у територіальній площині шляхом взаємодії етнічних, географічних, економічних, соціокультурних та інших етносоціальних процесів в історичному вимірі. Примітно, що поступ історичної регіоналістики зумовлений передусім утвердженням просторових підходів до вивчення історії. «Найсуттєвіша ознака регіонально-історичного дослідження, - наголошує Я. Верменич, - «горизонтальне» дослідження регіональної специфіки» [13, с. 14].

Історична регіоналістика дозволяє осмислити етнічну історію Південної України часів Середньовіччя на мезорівні, але у взаємодії зі всесвітніми (глобальними), національними і локальними явищами і процесами. При цьому Південна Україна розглядається як етносоціальна цілісність, органічна частина етнічної історії України і всього людства. Це передбачає поєднання макро-, мезо-, локальних і мікроісторичних підходів, міра застосування і поєднання яких обумовлюються особливостями доби Середньовіччя та специфікою предмету аналізу.

Висновки зводяться до наступного. По-перше, запропонований теоретико-методологічний інструментарій вивчення етнічної історії Південної України не претендує на «абсолютну істину в останній інстанції». По-друге, подібну методологію було вже застосовано одним з авторів [14] і це дає підстави стверджувати, що часо-просторовий (територіальний) підхід дозволить точніше дослідити специфіку дії внутрішніх і зовнішніх чинників формування та еволюції етнічної структури середньовічного населення Південної України в органічній взаємодії з історією України і всього людства.

Бібліографія

1. Смолій В. А. Передмова до колективної монографії «Схід і Південь України»: час, простір, соціум» / В. А. Смолій // Схід і Південь України»: час, простір, соціум: У 2 т. – Т. 1. – Колект. моногр. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 7-12.
2. Плетньова С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV-XIII века): Учеб. пособие / С. А. Плетньова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. – 248 с.

3. Ельников М. В., Мурзин Ю. В. Кочевники Украины / М. В. Ельников, Ю. В. Мурзин. – К.: Видавець О. Філюк, 2015. – 252 с.
4. Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях / М. Єльніков. – К.: «Наш час», 2008. – 168 с.
5. Грушевський М. Степ і море в історії України / М. Грушевський // Український історик. – 1991. - № 3-4. – С. 110-111; 1992. - № 1-4. – С. 112-115.
6. Водотика С., Савенок Л. Міський простір, декомунізація і проблеми історичної пам'яті / С. Водотика, Л. Савенок // Місто: історія, культура, суспільство. – Е-журнал урбаністичних студій / Ін-т історії України НАН України; Істор. ф-т КНУ ім. Т. Шевченка. – 2017. – № 2. – С. 119-133.
7. Галенко О. Південь нагадує, що історію України час переписати / О. Галенко // Схід і Південь України»: час, простір, соціум: У 2 т. – Т. 1. – Колект. моногр. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 54-75.
8. Галенко О. Про концептуальні і практичні підходи до створення наративу історії України в рамках часо-просторової або територіальної парадигми / О. Галенко // Регіональна історія України: Зб. наук. статей. – Вип. 6. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 23-24.
9. Прицак О. Без сходознавства неможливо зрозуміти історію і культуру України (Інтерв'ю В. Музики з О. Прицаком) // Східний світ. – 1993. - № 1. – С. 6-7.
10. Бубенок О. Б. До питання про кореляцію соціальних, етнічних, господарських факторів в кочових суспільствах Євразії та Північної Африки / О. Бубенок // Східний світ. – 2002. - № 2. – С. 131-144.
11. Бубенок О. Б. Дискусія навколо «кочовий цивілізацій»: термінологічний аспект / О. Б. Бубенок // Східний світ. – 2014. - № 3. – С. 5-14.
12. Верменич Я. В. Південь України: взаємовідносини держав та культур на цивілізаційному пограниччі. Аналітична записка / Я. В. Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 81 с.
13. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми: Автореф. ... докт. истор. наук: спец. 07.00.01 / Я. В. Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 27 с.
14. Водотика С. Г. Нарис історії Херсонщини. Давній час / С. Г. Водотика. – К.:Видавець О. Філюк, 2016. – 234 с.

Резюме

Водотыка С. Г., Савенок Л. А.

Методологические основы изучения этнической истории Южной Украины периода Средневековья

В статье обоснована необходимость обновления теоретико-методологического инструментария изучения этнической истории Южной Украины периода Средневековья.

S. Vodotyka, L. Savenok

Methodological Basis of Ethnic History Studies of Southern Ukraine during Middle Ages

The author claims the need to change theoretical and methodological instruments for Ethnic History Studies of Southern Ukraine during Middle Ages

